

“Kunne læse udi Bøger Prent”.

Om læsefærdighed og læsning i 1600-tallets landbosamfund

af Charlotte Appel

Mette Jensdatter

Lige siden kirkebøgerne fra Vonsild blev udgivet 1982, har de fleste historikere henvist til dette landsogn syd for Kolding, hvis talen faldt på læsefærdighed. Og i særdeleshed har de henvist til historien om tjenestepigen Mette Jensdatter.¹ Lad mig derfor indlede også denne artikel med at følge Mette på den skæbnesvangre tur hjem fra fastelavnsmarkedet i Kolding 1688.

Pastor Johannes Røde fortæller os, at Mette var født 1658 i Mammen by og sogn (ved Viborg), hvor hun var blevet “i Gudz fryct opdragen” og selv havde “øfvvet sig, at hun kunde læse i prentede bøger”. Hun havde i flere år arbejdet som tjenestepige, men efter at have født et uægte barn (der døde som spæd) var hun flyttet til Strårup, lige syd for Kolding, sandsynligvis for at være i nærheden af sin bror. Her

arbejdede hun om sommeren, men sad om vinteren “for sig selv”. Hun levede i armod og kunne ikke betale skat. Fra Mettes bror Erik havde præsten hørt, hvordan hun gik til Kolding marked fastelavnsmandag for at købe sig en historie “som Peders sølff nøgel oc andre slige”. På vejen hjem var hun så “kommen til sit dødzstæd” og blev først fundet næsten syv uger senere. Selvom hun egentlig hørte til et andet sogn, blev hun p.g.a. sin fattigdom begravet af Johannes Røde fra Vonsild kirke.²

Det er p.g.a. Mettes dramatiske død – og Pastor Rødes interesse for sine sognebørn – at vi pludselig konfronteres med en dimension af dagliglivet i 1600-tallet, som vi ellers kun sjældent hører noget direkte om. Ikke alene møder vi her en tjenestepige, der havde lært sig selv at læse. Vi hører også – en passant – hvordan hun i sin

Charlotte Appel, født 1960, mag.art. i historie, Københavns Universitet 1990. Siden 1991 kandidatstipendiat ved Institut for Historie, sammesteds. Har skrevet bl.a. “Bogmarkedets og læsningens historie ca. 1500-1700 i nyere europæisk forskning. En introduktion”, *Fund og Forskning* XXXII, 1993, s.185-234. Er ved at afslutte en Ph.D.-afhandling med titlen “Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark”.

iver efter læsestof begav sig ud på en længere tur, der skulle vise sig at blive hendes sidste. Historien er illustrativ og lærerig i sig selv. Den udgør et eksempel på den type "incidental information", dvs. tilfældige oplysninger, som megen kultur- og mentalitetshistorisk forskning er helt afhængig af. For selvom vi står over for en enkeltstående begivenhed, kan selve den selvfølgelighed, hvormed historien fortælles, tillægges overordentlig stor betydning.³

Vi skal i det følgende undersøge, hvorvidt Mette var et særtilfælde eller omvendt kan betegnes som relativt typisk for beboerne i og omkring Vonsild sogn. Siden skal vi udvide interessen til at gælde hele det danske landbosamfund. Det skal dog straks præciseres, at selve Vonsild sogn lå i Haderslev amt og provsti som et af de nordligste sogne i den kongelige del af Hertugdømmerne. Men i dagligdagen var livet i høj grad rettet mod den nærmeste købstad, nemlig Kolding, blot fire kilometer mod nord.

Et hierarki af læsefærdigheder

Ud fra kirkebogens biografier tegner der sig et helt hierarki af læse- og skrivefærdigheder. Enkelte, navnlig ældre folk, kunne gerne deres børnelærdom *udenad*, men så heller ikke mere. Det gjaldt f.eks. den tidligere gårdmand Paul Sørensen, født ca. 1615, der "bleff opdragen i Guds fryct oc mundeligen undervijst i cate-

En meget Kortvillig Historie / Om Den skionne Magelona / en Kongis Daatter aff Neaples / En Ridder / som bleff kaldet Peder med Sølf Nøglen / en Grevis Søn udaf Provincia. Af det Frantzöske Sprock / først paa Tydsken udsæt / og nu nylige fordansket", Kbh. 1698 (K.B.)

"Peders Sølvnøgle" må, som tidligere påpeget af Troels Dahlerup (se note 2), være identisk med denne historie om den "skionne Magelona". Interessant nok er det ældste bevarede eksemplar af bogen fra 1690, dvs. to år efter, at Mette begav sig af sted efter den åbenbart velkendte titel. Den her viste udgave fra 1698 måler i klummen 133 x 75 mm og er på 124 sider.

Table 1. Minimumstal for læsefærdige mænd og drenge i Vonsild født før 1700

Fødselsår	1600-19	1620-39	1649-59	1660-79	1680-99	I ALT
EksPLICIT læsefærdige	2	16	5	8	3	34
Biograferede i alt	5	27	14	15	5	66

Table 2. Minimumstal for læsefærdige kvinder og piger i Vonsild født før 1700

Fødselsår	1600-19	1620-39	1649-59	1660-79	1680-99	I ALT
EksPLICIT læsefærdige	1	7	6	6	5	25
Biograferede i alt	13	28	16	15	11	83

Kilde: Nekrologer 1685-1708 i *Vonsild Kirkebog 1659-1708*, udg. Hans H. Worsøe, 1982.

chismi lærdom...” (Vonsild nr. 50). Dernæst var der mange, der kunne læse, men så heller ikke mere, og vel at mærke læse i *trykte* bøger. Mette var langt fra den eneste, der kun kunne læse “prent”. Om en anden pige hedder det f.eks., at hun “var blefuen færdig til at læse i bøger, hvad hun skulde” (nr. 210). Denne læsefærdighed har alene været rettet mod læsning af trykt tekst på modersmål. Kun i ganske få tilfælde hører vi om folk, der også kunne “læse skrift”; en enkel dreng kunne endda læse “alle slags skrifter” (nr. 117). Her er vi klatret endnu et trin op ad kundskabsstigen.

Det normale synes dog at have været, at børn og unge lærte at læse hånd-

skrift i forbindelse med, at de selv lærte at føre en pen. Alle de Vonsildbørn, der lærte at læse og (bagefter!) at skrive, synes at have lært dette sidste i en skole. Tilsyneladende tog det ofte 1-2 år at lære at læse og så yderligere et års tid at lære skrivningens kunst. Næste trin på vejen gjaldt regnekunsten og dermed en videreudvikling af skrivefærdigheden til også at omfatte regnskabsopstillinger m.m. Endelig, som øverste trin – i hvert fald ud fra en præsts synspunkt – stod latinskolen som mulighed. Reelt har latinskolen og en købstadsskole med skrive- og regneundervisning dog udgjort to parallelle muligheder for en ‘videregående uddannelse’, og vi kan se, at børn i visse tilfælde benyttede sig af begge dele.⁴

Men hvordan fordelte færdighederne sig i Vonsild? Det må først slås fast, at kirkebogsbiografierne må omgås med største varsomhed. Selvom Johannes Råde tydeligvis interesserede sig for sognebørnenes kundskaber, kan man ikke tillade sig at slutte noget negativt, fordi han i bestemte tilfælde undlader at omtale læsefærdighed. Tavsheden kan skyldes manglende viden eller fokusering på andre sider af afdødes liv og færden. Det er f.eks. tydeligt, at Rådes kendskab til de mange tilvandrede efter krigskatastrofen sidst i 1650'erne er meget svingende; han ved kun lidt om folk fra Nørrejylland, mens han generelt er bedre informeret om tilvandrere, der som han selv kom længere syd fra. Endelig må præstens kendskab have været bedre til færdighederne hos de yngre, hvis opvækst og skolegang han selv har fulgt, end til sognets ældre beboere. Når jeg i det følgende omtaler antal og andele, er der således hele tiden tale om absolutte minimumstal.

Køn, udvikling og sociale mønstre

Sporene af en stigende læsefærdighed i løbet af 1600-tallet kan følges på to niveauer i kirkebogen. For det første kan man indplacere alle de afdøde efter fødselsår og se, hvorvidt der tegner sig en udvikling. Af de netop nævnte grunde er denne metode behæftet med store usikkerheder, men hvis man ikke desto mindre gennemfører ekspe-

rimentet (se tabel 1 og 2), fremtræder der et billede af stigende læsefærdighed og – især – betydelige kønsmæssige forskelle. Blandt de ældre kvinder, der var født i 1600-tallets første fire årtier, var der allerede en del, der havde lært at læse prent, således (mindst) 8 ud af 41. Men fra de samme år var der mindst dobbelt så mange mænd, der blev betegnet som læsefærdige, nemlig 18 ud af 32. Denne forskel synes at udjævnes, idet vi fra århundredets sidste fire årtier finder mindst 11 ud af 36 kvinder, der kan læse prent, og fra samme tidsrum 11 ud af 20 mænd, der kan. Derimod synes en anden forskel at bestå århundredet igennem: Der er uhyre langt mellem de kvinder, der eksplicit karakteriseres som skrivekyndige. De eneste vi møder, er faktisk pastor Rådes søstre fra glarmesterhjemmet i Tønder samt sønneatteren af Vonsild sognedegn og skolemester (nr. 111, 234 og 55). En enkelt pige havde desuden lært at læse skrift. Drengene og de voksne mænd fordeler sig til gengæld over hele skalaen århundredet igennem. Ud af 34 læsefærdige havde mindst 17 samtidig kunnet skrive.

Langt mere sigende end disse minimumstal for andelen af læsekyndige, er dog Johannes Rådes nærmere kommentarer til de enkelte levnedsløb. Da den føromtalt Paul Sørensen blev begravet i 1689 tilføjede Johannes Råde, at den forhenværende gårdmand altså kun var blevet undervist mundtligt "saa som dend tijd

scholegangen icke saa hart bleff drefven paa, dissverre” (nr. 50). Og om en anden ældre mand hed det, at han “bleff effter den tijds leilighed i eenfoldig kundskab opdragen” (nr. 163). Alderen har altså ved 1600-tallets slutning været anført som forklaring og undskyldning for, at de pågældende ikke havde lært så meget. Tilsvarende må det om en 18-årig dreng forklares, at hans forældre havde opdraget ham omhyggeligt til gudsfrygt og gerne havde forfremmet ham med skolegang “til fuldkommen lærdom”. Men Gud havde ikke “forlenet ham de dertil behøvende naturlige gaver, hverken i mæle eller hukommelsen” (nr. 186). Tydeligere kan det næsten ikke siges, at læsning og skolegang var blevet normen i Vonsild sogn. Det er derfor meget sandsynligt, at manglende omtale af læsefærdighed *sidst* i århundredet netop skyldes en sådan selvfølgelighed. Den tilsyneladende stagnation i antallet af eksplicit læsefærdige mænd (tabel 1) skal derfor næppe tages for pålydende.

Hvad de sociale mønstre angår, er der en klar tendens til, at især drengene fra de bedst stillede gårdmandshjem får en endog særdeles grundig uddannelse, hvor undervisning i landsbyskolen fortsættes hos skrive- og regnemestre (oftest i Kolding). Men det skal understreges, at der også er eksempler på folk i ganske beskedne kår, der kan læse og i nogle tilfælde endda også skrive. Senere ulykker, men også den nedadgående sociale

mobilitet, der kunne følge efter forældres tidlige død, synes at have været en vigtig forklaringsfaktor. Børn kan altså have nået at erhverve sig betydelige færdigheder, før en ugunstig skæbne lod dem ende i sociale situationer, hvor man måske ikke umiddelbart ville forvente at finde læse- og skrivefærdighed. Det er også værd at bemærke, at de fleste børn begyndte at erhverve sig disse kundskaber – og altid først evnen til at læse prent – da de var ganske små. Typisk 5-6 år.

Derudover bemærker man nogle stærke gårdmandsslægter med tradition for varetagelse af – skal vi sige – ‘administrative’ hverv i lokalsamfundet: som kirkeværgere, sognefogeder eller sandemænd. Her bliver generation efter generation tilsyneladende veluddannet. Også forbindelser til præste- og degneslægter synes at have haft stor betydning, og vi kan se, at børn i flere tilfælde bliver sendt til f.eks. en morfar eller farbror, der er præst. Kort sagt efterlades man med et stærkt indtryk af, at hvis først læse- og skrivefærdigheden var nået ind i en familie, så lod man den ikke gå fra sig uden videre. F.eks. havde den gamle Paul Sørensen med den mundtlige katekismuskundskab giftet sig med en kone, der kunne læse (nr. 52 og 205); og deres børn kom da også i landsbyskolen. Jeg tror, at vi her står over for en vigtig selvforstærkende dynamisk faktor, hvis betydning for færdighedernes udbredelse man ikke bør undervurdere.

Sørbymagle

Lad os nu se nærmere på den eneste rigtige pendant, vi har til Vonsild-biografierne, nemlig pastor Mads Proms levnedbeskrivelser i Sørbymagle kirkebog 1646-88.⁵ Disse beskrivelser er generelt langt kortere end de tilsvarende fra Vonsild, og her er på ingen måde grundlag for nogen 'statistiske' beregninger. Vi må blot konstatere, at Mads Prom indimellem, når det faldt naturligt – og det gjorde det især i omtalen af mindre børn, der havde et kort liv bag sig – kunne finde på at kommentere skolegang samt læse- og skrivefærdighed. I året 1656, hvor han p.g.a. pesten måtte begrave i alt 40 børn på op til 16 år, blev emnet f.eks. berørt i de 11 tilfælde. Igen er det mest påfaldende den selvfølgeligelige måde evt. læsefærdighed omtales på. Om den lille Citzel på knap seks år hedder det, at hun "Haffde vdi denne liden allder stor vittighed, begynt att læse vdi bøger. Haffde giort vdi sin børnelæsning en god begyndelse" (Sørbym. nr. 255). Her er det alderen og lærenemmen, der understreges. Tilsvarende når det om den 20-årige karl Hans Frandsen fra en fattig familie hedder, at han "paa faa maaneder haffde giort en merckelig god profect vdi læsen oc schriffuen" (Sørbym. nr. 153), og det i en sen alder! Den ofte citerede karakteristik af tækkemandens søn Niels, der var "satt till schole oc er den første som effterat nu i mange aar her i disse sogne ingen haffuer ladet sig der til bevege", handler om,

at der nu endelig var én, der til præstens behag skulle følge efter de sognemænd, der for længe siden "i boglige konster haffuer giort profect oc kommen till præstekald" (Sørbym. nr. 22). Niels var med andre ord kommet i *latinskole*! De øvrige Sørbymaglebørn blev undervist af omgangslærere i egen landsby eller i en af nabobyerne, før de evt. kom til en skrive- og regnemester i Slagelse, altså helt parallelt til mønstret fra Vonsild. Således blev f.eks. en anden Niels, gårdmandssøn fra Rosted, "holt i schole i Sørby-Magle hos prestens pædagogum over aars tid. Der nest hos dansk skolmester til Oluf Bomands i Sørby-Magle 16 vger <hos scholmester>, siden i Slagelse 1/2 aar, i Hallager-Lille til P.O.s 18 vger. Kunde omsider vell regne og skrifve" (Sørbym. nr. 569).

Selvom vi ud fra Sørbymagle-biografierne ikke kan udlede noget præcist om den kronologiske udvikling eller færdighedernes nærmere fordeling, kan man alligevel konstatere, at basal læsefærdighed langt fra var noget særsyn ved 1600-tallets midte, og at såvel undervisningsformer som visse sociale mønstre udviser store ligheder med forholdene i Vonsild. F.eks. kan vi også i Sørbymagle sogn følge nogle veletablerede gårdmandsslægter med mange 'administrative hverv', der ikke blot sørger godt for børnenes undervisning, men også tit lægger hus til omgangslærerne.⁶

Sverige og Butjadingen

I den internationale "literacy"-forskning har Sverige længe været fremhævet som et enestående tilfælde, fordi man her ud fra de berømte "husforhørslængder" har kunnet påvise, at flertallet af den svenske landbefolkning kunne læse (men ikke skrive) allerede ved begyndelsen af 1700-tallet. "Husforhørslængderne" var de protokoller, hvor kirkens mænd skrev landboerne og deres kundskaber "i mandtal" ved de årlige visitatser. Gennem analyser af de forskellige aldersgruppers kundskaber har Egil Johansson og andre sandsynliggjort, at det var den lutherske kirke, der med sine bestemmelser i bl.a. den store svenske kirkelov 1686 var den afgørende drivkraft i udviklingen. Ved 'kampagnens' start kunne typisk ca. 50% læse, mens man omkring 1730 var nået op på ca. 90% for *begge* køn. Fremgangen var med det samme mærkbar blandt de unge, og den faldende analfabetisme afspejlede simpelthen, at stadig flere ældre og ikke-læsekyndige sognebørn gik hen og døde. Særligt interessant er det dog, at mange af de ældre sidst i 1600-tallet kunne deres børnelærdom (udenad) uden at kunne læse i bog, hvorimod deres børnebørn som 5-7-årige typisk var begyndt at læse (i katekismen, forstås), men endnu ikke kunne den udenad. Man havde altså, lidt tilspidset formuleret, byttet om på rækkefølgen af læsning "indenad" og "udenad". Antallet af skrivefærdige forblev derimod lavt. Johansson anslår det til

blot 15-20% blandt mændene endnu omkring 1800.⁷

Men den lutherske kirke i Sverige var næppe så enestående endda. En undersøgelse af læse- og skrivefærdighed i Butjadingen, en marskegn nordvest for Oldenburg (der fra 1667 lå under den danske krone som del af grevskabet Oldenburg-Delmenhorst) fremviser mange paralleller.⁸ Wilhelm Norden har også haft et stort materiale af "sjæleregistre" (svarende til de svenske forhørslængder) til sin rådighed. I sognene Stollhamm og Abbehausen (med en samlet befolkning på ca. 2000) kan han f.eks. vise, at læsefærdighedsniveauet allerede omkring 1675 lå på godt 70% for mændenes vedkommende og på 50% for kvindernes. I 1735 var tallene nået op på hhv. 98% og 94%. M.h.t. skrivning og regning er der tale om en mere skæv fordeling. Mens næsten 50% af mændene kunne læse i 1675, gjaldt det kun 10% af kvinderne. 60 år (og to generationer) senere var tallene hhv. 80% og knap 50%. Udviklingen i retning af øget læsefærdighed var dog startet forud for 1675, idet det allerede da var de yngre, der klarede sig bedst. Dette underbygges af Nordens overblik over skolevæsenets udvikling, hvor kirken havde været overordentlig aktiv som led i den generelle luthersk-ortodokse offensiv under 30-årskrigen truende himmel. Og det var netop kirken, der havde sat læsningen øverst på dagsordenen. Efter en ødelæggende stormflod 1715

satte en økonomisk nedgangstid ind for området, og mens skrive- og regnefærdighederne var stagnerende eller direkte gik tilbage (og altså viste sig konjunkturafhængige), lykkedes det kirken at fastholde det høje læseniveau.

Boglæsning og børnelærdom

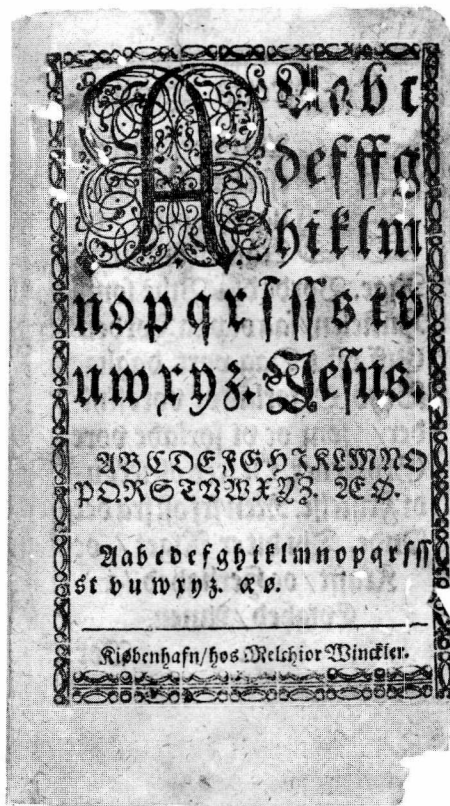
Allerede i de før nævnte kirkebøger møder vi nogle interessante indicier på, at katekismusundervisningen har spillet en vigtig rolle for indlæringen af de basale læsefærdigheder, også i Danmark. Den lille Sidsel fra Sørby-magle synes at være begyndt at læse, *før* hun tog fat på selve børnelærdommen. Om Anne Lauridsdatter fra Vonsild, der var født 1694, hed det, at da hun havde gået et halvt år i skole lærte hun "icke allene at læse i huad bog hende forekom, men hun oc viste hendis catechismum ferdig udenad at opsigte, læsde evangelier oc psalmer oc sang af bogen med de andre i huset" (Vonsild nr. 235), og om Peder, der døde kun seks år gammel hører vi, at "der hand var blefuen noget næm, da holte de [forældrene] ham i skolen, at hand lærde at læse oc begynte at fremsige sin catechismum uden ad" (Vonsild nr. 248).

Rækkefølgen synes altså at ligne den svenske: Først lærer man at læse indenad og derpå, som endemålet, at "læse udenad". Det var disse to faser, der interesserede kirken. Skrivning og regning måtte være underordnet i

forhold til spørgsmålet om børnenes frelse. Og det er just her, vi har nøglen til den betydelige læsefærdighed blandt kvinderne. Mens der på stort set alle samfundsområder herskede stor ulighed mellem kønnene (og der dermed var stor forskel på behovet for skrivefærdighed), var mand og kvinde på ét område lige, og det var som menneskesjæle over for Gud. Derfor skyldte gode kristne forældre både sønner og døtre en god kristen opdragelse. Som antydning må læsning af prent i stadig stigende grad være blevet opfattet som en nødvendighed i den sammenhæng.

Det fremgår også, når vi ser på samtidige bestemmelser i skifter, hvor en enke eller enkemand påtager sig ansvaret for børnene og typisk får lov at holde børnenes arveparter i boet mod til gengæld at holde dem med "kost og klæde og anden nødtørftighed". Jeg skal igen afholde mig fra forsøg på at lave 'statistik' på et materiale, der ikke egner sig hertil, og blot oplyse, at der f.eks. ud af 68 skifter med sådanne forsorgsbestemmelser fra Skast herred 1648-57 helt eksplicit loves skolegang i 29 tilfælde, og at der i andre 14 tilfælde tales mere generelt om undervisning i børnelærdom og lignende.

Umiddelbart kan det naturligvis vanskeligt afgøres, hvad der ligger i et udtryk som at "holde dem til gudfrygtighed at lære deres katekismus og børnelærdom". Men f.eks. møder vi 1653 en formulering som "holden

Ud af de hundreder og tusinder af ABCer, som 1600-tallets boghandlere har ligget inde med og siden solgt, er kun 2 (!) ABCer på dansk bevaret, bl.a. et fragment af denne udgave fra 1649 (133 x 80 mm, 16 sider). ABCen kan karakteriseres som den 'allermindste katekismus', for efter præsentationen på forsiden af selve (de gotiske) bogstaver i stor og lille udgave fulgte katekismens ord "rent", dvs. uden forklaring, som den første egentlige læsetekst. Mens 1. part i Luthers lille katekismus var De 10 Bud, blev ABCen indledt med Fader Vor, i bedste middelalderlige tradition.

ham til gudsfrygt og skolegang til at lære at læse i bøger og [!] til han kan sin katekismus og børnelærdom".⁹ Værgen til de to søskende Gertrud og Niels fra Knude skulle "holde dem til Guds frygt, at lære deres katekismus og børnelærdom og drengen Niels skal han holde til skole, indtil han kan skrive og regne".¹⁰ Niels' oplæring i læsekunsten var altså indeholdt i det pensum, han havde til fælles med søsteren (og som i øvrigt ikke nødvendigvis krævede skolegang). Ordvalget synes i begge tilfælde at dokumentere, at læsning også i Skast herred gik forud for den udenadslære, der i 1600-tallet opfattedes som udtryk for en ægte tilegnelse af stoffet. Det er indlysende, at sådanne løfter ikke i ethvert tilfælde er blevet indfriet. Men de vidner i sig selv om, hvad der var norm og målsætning for mange familier (og ikke kun de mest velhavende) i Skast herred i 1600-tallet.

I bevarede skolefundatser fra 1600-tallet, hvor vi endnu engang møder det velkendte hierarki af færdigheder, kan man også finde belæg for den stadig mere indforståede kobling mellem børnelærdom og læsning. I fundatsen 1648 for "en liden skole" i Aarestrups fattighus (ved Viborg) skulle "den siungende Degn" flittigt informere og lære fattige skolebørn "deres Catechismo og Børnelærdom og anden Gudfrygtigheds Øvelser, saa og at lære at skrive og regne, saa vidt enhver efter sine Aar og Alder kand fatte og begribe". I Hover 1655 skulle en dygtig og

lærd person oplære børnene i “deres Catechismo, saavel som i Regning og Skriven” og fra slutningen af århundredet møder vi flere tilsvarende formuleringer.¹¹ Læsning i bog nævnes slet ikke, fordi den var blevet en selvfølgelig del af undervisningen i børnelærdom. Formodentlig havde kirkens mænd en stor del af æren herfor.

Kirkens katekismus-undervisning

Der er desværre ikke her mulighed for at komme nærmere ind på de komplicerede processer, der op gennem 1500- og 1600-tallet førte til en gradvis forandring i opfattelsen af, hvad der krævedes af en god kristen. Vi må blot slå fast, at den såkaldte “lutherske ortodoksi” (hvis gennembrud omtrent faldt sammen med 30-årskrigen begyndelse), lagde overordentlig stor vægt dels på rettroenhed, dels på bodsfromhed.¹² Det var for hele samfundet af største betydning, at *alle* dets medlemmer var gode kristne. For selv den mindste surdej kunne udløse Guds straf over hele den kristne menighed. Derfor satte den ortodokse kirke ind over for alle slags synder, og det formelig regnede med forbud mod trolddom, utugt, ulovligt krohold og meget, meget mere. Men lige så nødvendigt som det var at bekæmpe det onde, var det at fremme det gode. Og her var katekismen det naturlige og centrale middel til at føre alle mennesker ad den rette, smalle vej lige fra barnsben. Katekismen var på ingen

måde blot en (beklagelig) kort opsummering af trosgrundlaget for dem, der ikke kunne forstå andet og mere. Tværtimod blev katekismen betragtet som “den lille bibel” og som selve troens essens, som Gud gennem Luther havde ladet uddestillere som grundlag for alle troende.¹³

Lad mig i denne sammenhæng pege på fire områder, der i sig selv vidner om udvidet og intensiveret katekismusundervisning og om inddragelse af boglæsning i denne undervisning. Ved at følge skiftende bispers krav til børnenes kunnen, kan vi iagttage nogle markante ændringer. Mens Peder Palladius umiddelbart efter reformationen havde ment, at de *tre* første parter (dvs. de 10 bud, trosbekendelsen og Fader Vor) var et acceptabelt minimum, forlangte Hans Poulsen Resen allerede fra sin tiltrædelse 1615, at såvel børn som voksne skulle kunne alle fem hovedparter (de tre førnævnte plus stykkerne om dåb og nadver). Fra forordene til flere af hans kateketiske skrifter fra 1630'erne kan vi se, at han på dette tidspunkt betragtede det som almindeligt, at de unge kunne ikke blot disse fem parter, men endvidere andre fem stykker, herunder hustavlen og de såkaldte “små kristelige spørgsmål”.¹⁴

Dette meget udvidede pensum har formodentligt kun, eller i hvert fald lettest, kunnet læres udenad, hvis børnene først havde lært at læse i bog, og derfor havde Resen da også

selv ved fremlæggelsen af sit 'katekismusprogram' på Roskilde landemode 1616 dekreteret, at degnene "skal ikke kun undervise i katekismen, men også lære børnene at læse, så vidt muligt".¹⁵ Undersøgelser af samtidige visitatsbøger viser, at Resens samtidige, bisper såvel som provster, synes at have delt hans idealer m.h.t. børnelærdommens indhold og omfang. Det blev altid bemærket, hvis de fremmødte *ikke* kunne det krævede pensum. Da der 1631 blev indhentet forslag til en (aldrig gennemført) revision af kirkeordinansen, blev katekismusundervisningen ofte fremhævet, og Ålborgs biskop påpegede "Om det ikke (som sommesteds sker) maatte Bønderne paabydes i de store Landsbyer at holde en Skolemester og et lidet Skolehus, hvor Ungdommen kunde undervises...".¹⁶

Ved udstedelsen af de gejstlige privilegier 1661 hed det om degnene, at "Siddedegne paa Landsbyerne skal Boliger udvises saaledis, at de der udi kand holde Skole til Ungdommens Vnderwiisning oc lære".¹⁷ Og da Sjællands biskop Henrik Bornemann ved århundredets slutning også lagde stor vægt på en forbedret katekismusundervisning, kunne han som noget selvfølgelig indskærpe (1694), at "forældrene holte deris børn til skole".¹⁸ I en ny katekismusforklaring, som Bornemann netop havde udgivet, kunne han i øvrigt fortælle, at de unge nu tit også mestrede Davids syv pønitensalsalmer samt (Brochmands) nyttige

sprog og sentenser af bibelen.¹⁹ Kort sagt fremstår læsning og skolegang som centrale midler i det tilsyneladende vellykkede forsøg på at udvide børnelærdommen.

Katekismusregistre og trolovelse

Mange steder har sognefolket utvivlsomt sendt deres børn til katekismusundervisning uden at kny, fordi de – ligesom forældrene i Skast herred – gjorde, hvad der var nødvendigt og helt naturligt for at sikre børnenes fulde medlemskab af det kristne fællesskab. Konge og kirke sørgede dog for at stramme både tilsyn og sanktioner, og her er vi fremme ved mit andet punkt. Allerede 1616, på det førnævnte landemode, havde biskop Resen pålagt provster og præster at føre registre over de unges kundskaber. I oktober 1642 præciserede hans efterfølger Jesper Brochmand, at degnene, under tilsyn af både præster og provster, skulle "optegne Confirmations Børnene og saa ofte som Provsterne holde Visitatz i Kirckerne, saa ofte skal Degnene fremvisse en Fortegnelse paa Børnene, hvor *et hver Barns Fremgang skal optegnes*" [min udhævning]. Her står vi faktisk over for en bestemmelse, der til forveksling ligner påbuddet om "husforhørslægder" i den svenske kirkelov 1686. Året efter understregedes det, at præsten skulle sende listen over forsømmelige til den verdslige øvrighed.²⁰

Man bemærker udtrykket “konfirmationsbørn”! Sammenkoblingen mellem børnelærdom og altergang blev yderligere forstærket gennem missiver til alle landets bisper 1645-46, hvor det “er og for godt befundet, at de gemene unge folk ikke skal af præsterne troloves, førend de der haver bevist, at de deres børnelærdom lært haver”.²¹ Allerede to år før havde Christian IV omtalt forslaget for sin kansler med ordene “At ded skulle gøre den gemene mand flyttiger [flittigere] tiil at lere derris børne lerdom, End nu skeer”, ikke mindst fordi “dy skal uerre tygange banger derfor End for nogit andiit, som paleggis kunde”.²² Præcis de samme tanker og indgreb gjorde sig gældende i Hertugdømmerne i disse år, hvor der bl.a. i Haderslev provsti dekretedes skolegang i alle sogne – herunder Vonsild – netop for at styrke børnelærdommen forud for en (mere formaliseret) konfirmation.²³

Hvordan man levede op til disse bestemmelser i de forskellige sogne, har utvivlsomt været meget forskelligt, men såvel visitatsbøger som sager for landemoderne tyder på, at man langt fra tog opgaven lemfældigt.

Substitutter og skolemestre

Hvor undervisningen, ifølge provst eller biskop, var utilstrækkelig, blev det gang på gang pålagt præst og degn at ansætte en “substitut”. En sådan degnesubstitut havde man længe kendt i

de sogne, hvor degnen var en “løbedegn”, dvs. en latinskolediscipel, der stort set kun kom ud i sognet for at forrette de kirkelige handlinger. Men fra 1620'erne og fremefter er det mindst lige så tit sædedegne, der bliver pålagt at holde substitut. Typisk er følgende optegnelser fra Fyns biskop Hans Mikkelsen på hans visitats i sommeren 1632: “Jeg visiterede Vester Skerninge Kirke: børnene var forsoemmeligt underviste. Degnen blev påmindet om sin pligt, og jeg beordrede, at han skulle knytte en substitut til sig”. To dage senere: “Jeg visiterede Stenstrup Kirke, børnene var ikke ordentlig underviste; præsten lovede omhu, efter at han nu havde fået en substitut. Jeg visiterede Lunde Kirke, ikke godt. Bønderne bad om en substitut”.²⁴ Da substitutten i Alsted ved Slagelse blev afsat p.g.a. en lejermåls-sag 1644, bad han om nåde “efterdi han havde intet andet lært, end at læse for børn”.²⁵

I Nordsjælland kan vi se, hvordan provst Peder Rasmussen Lange gang på gang hjælper med at ansætte en “skolemester”, der derpå omtales som “substitut”. Ordningen forløb ikke altid gnidningsfrit. F.eks. klagede præst og degn i Blovstrød over, at substitutten forsømte de fattige, fordi han “holt til sin profit skole”.²⁶ Men alt i alt får man et indtryk af velfungerende substitut-ordninger på grundlag af fælles interesser mellem kirke og sognefolk: Kirken sikredes bedre undervisning under eget tilsyn, mens bønderne fik en

“skolemester” til reduceret pris, fordi substitutten typisk aflønnedes med såvel en del af degnens løn som med tilskud fra forældre i sognet. Hvor udbredt ordningen var, får man bl.a. indtryk af gennem det af Troels Dahlerup nævnte skattemandtal 1645, hvor en betragtelig del af de sjællandske sogne havde ‘dobbelbesætning’.

Ofte vil vi ikke i det enkelte tilfælde kunne dokumentere, at substitutten – eller degnen selv – underviste i boglæsning. Men ud over den bevidste bestræbelse på at plante substitutter som ekstra undervisere, kan man som et fjerde punkt nævne den selvfølgeligelige måde, hvorpå egentlig læseundervisning nævnes i forbindelse med enkelte kapellaner, degne eller substitutter. Lad mig blot nævne ét eksempel, der samtidig viser, at kombinationen af skolelærer og ‘kirkeansat’ kunne gå langt tilbage: I forbindelse med Ribebispens bestræbelser på at lade stiftets latinskoler forsyne de nærmeste sogne med løbedegne, protesterede sognefolkene fra Dejbjerg og Hanning i 1616, “thi vi bedendke ved 60 år og mere altid have haft bosiddende degne, som vore børn har udi læsen og skriven med flid forfordret”, og de bad derfor om igen at få tildelt en sædedegn.²⁷

Læseundervisning – hvor og hvornår

Ud over de kirkelige undervisere var der mange andre, der – under yderst

forskellige former – tog sig af læseundervisningen i landbosamfundet. I denne sammenhæng skal jeg blot understrege fire generelle fænomener, der har haft betydning for, hvem der lærte at læse prent i 1600-tallets Danmark. For det første har det utvivlsomt været meget almindeligt at lære den basale læsning af prent hjemme, enten af forældrene eller af en omgangslærer. Dette fænomen er så udbredt i indberetningerne om undervisningen på landet 1735, navnlig i de jyske egne med spredt bebyggelsesmønster, at man med sikkerhed kan antage, at noget lignende fandt sted også et halvt eller et helt århundrede tidligere, og det er ikke mindst hjemmeundervisningen, der kan forklare den selvakkumulerende dynamik i udbredelsen af læsefærdighed.²⁸

For det andet bekræftes det her som i skolefundatserne, at skrive- og regneundervisning ikke blot fulgte *efter* læseundervisningen, men også var dyrere. Mens det typisk kostede 1-2 skilling om ugen at lære at læse, var prisen gerne det dobbelte (eller mere) for skriveundervisning. Alene p.g.a. betalingen har mange børn formodentlig kun fået undervisning i læsning at trykt tekst. I mange af de tilfælde, hvor en fundats eller en mere uformel ordning blandt sognefolket sikrede gratis undervisning til de fattige børn, gjaldt denne ordning også kun undervisning i læsning og børnelærdom.

For det tredje kan indlæringsalderen også have spillet en rolle. Man kunne umiddelbart mene, at der måtte ligge en selvmodsigelse indbygget i den senere fattigforordning 1708, der på én gang bestemmer, at de fattige børn skal gå i skole, og samtidig fastslår, at "Naar Børnene blive saa store, at de kan drive Plog, vogte Gieslinger eller andre smaa Gierninger paa Landet, skal de sættes dertil".²⁹ Men som vi tidligere har set, begyndte mange børn læseundervisningen som 5-6-årige, og det er nok spørgsmålet, om de på dette tidspunkt var store nok til det nævnte arbejde. 7-8-årige børn var straks mere anvendelige i landbruget, sådan som det også er fremgået af undersøgelser af engelsk materiale.³⁰ Det er derfor tænkeligt, at et betydeligt antal børn kan have nået at få i hvert fald læseundervisningen med, før de for alvor blev sat til at arbejde.

Endelig, for det fjerde er det vigtigt at erindre, at 'skolegangen' eller rettere læseundervisningen i dens mange former oftest har været en vinterskole, hvor bønderne netop har udnyttet de stille og mørke måneder fra november til april, nogen gange blot tiden fra jul til påske. På dette tidspunkt var der ikke videre behov for børnenes arbejdskraft, og man har kunnet hyre en omgangslærer til beskeden løn. Det er ikke mindst i lyset af denne praktiske indretning af børneundervisningen, at man skal forstå de mange protester op gennem 1700-tallet

Dauids Psalmer synes at have været en af de mest læste tekster 1600-tallet igennem. Som flere andre bøger, nok især Bibelen og katekismen, blev den dog ikke kun brugt til læsning, men også til magisk brug. F.eks. havde Marine Pommerantzis i Helsingør 1625 læst af kong Dauids 109. salme, lige indtil hun hørte, at lensmanden på Kronborg var blevet syg. Den her viste udgave var blevet trykt netop i Helsingør 1610 (122 x 67 mm, ca. 500 sider).

mod den af øvrigheden organiserede skole med fast skolebetaling, faste undervisningstider m.m.³¹

Åndelige håndbøger

Men hvad har folk på landet så læst, hvis først de havde lært at læse? 1600-tallets landboskifter er desværre næsten helt tavse, hvad bøger angår. Det skyldes ikke nødvendigvis, at de afdøde ikke havde haft bøger. Som tidligere fremhævet af Troels Dahlerup, blev det f.eks. direkte slået fast i et skifte fra Gessing i Skast herred 1639, at "huess bøger, som findis, schal børnene beholde".³² Noget tilsvarende har gjort sig gældende i købstæderne, hvor man også – i hvert fald i nogle tilfælde – kunne overdrage bøger direkte til børnene uden om den egentlige skifteforretning. Og hvor bøger blev registreret, var det i sagens natur de særligt værdifulde. Gamle, slidte og dermed tit de mest læste bøger, kan man under ingen omstændigheder vente at finde registreret i skifterne! De følgende afsnit giver derfor alene et indtryk af nogle af de mest udbredte bøger i 1600-tallet i det hele taget, sådan som billedet tegner sig ud fra vort kendskab til de i dag bevarede bøger, til periodens bogmarked og til den private bogbesiddelse i købstæderne.³³

Lad os dog først begynde med nogle værdifulde eksempler på "incidental information", endnu en gang fra Vonsild Kirkebog. Ikke overraskende har

Johannes Råde især bemærket og glædet sig over brugen af opbyggelig litteratur. Vi hører f.eks. om Anders Poulsen (1634-1705), der efter prædiken altid "øfuede sig i Guds ords læsning, oc gjorde sig foruden de vaanlige kirckesange fleere af Kingo hans sange bekiendt". Da han siden blev syg, var det en trøst at hans "øjen stode ham bi, oc kunde læse Gudz ord, der hand det icke meere kunde i kircken faa at høre" (Vonsild nr. 236). Og også hans datter Kirsten (1662-92) havde sin bønnebog hos sig på sygelejet (Vonsild nr. 109). Nu var Anders ganske vist en af Vonsilds veluddannede mænd, der havde været hos skrive- og regnemester i Kolding. Men vi møder også nogle af sognets fattigere medlemmer med bog i hånd. Det gælder f.eks. tærskekarlen Peder Jacobsen (1673-1697), der "var vel grundet i sin catechismo, oc kunde sig til trøst oc saligheds opbyggelse læse sin bønnebog, der hand hafde ørkesløshed i sin siugdøm" (Vonsild nr. 171), eller tjenestepigen Kirsten Sørensdatter (1655-1689), der når hun bryggede altid havde "en psalm- oc bønebog hos sig, oc undertiden læsde oc bad derudi, saa oc om søndagers efftermiddag, saatit som tiden det kunde gifve, bad oc læsde hun" (Vonsild nr. 44).

Anders Poulsen havde øjensynlig lært sine Kingo-salmer fra den ny forordnede salmebog, der udkom 1699, selv om det naturligtvis ikke kan udelukkes, at han også har kendt Kingos

Aandeligt Siunge-Koor, hvis første part var udkommet allerede 1674.³⁴ Ellers dækker såvel Kirstens “psalm- og bønnebog” som de øvrige bønnebøger formodentlig over nogle af de mange “åndelige håndbøger”, der udkom fra 1630’erne og fremefter.³⁵ Nogle betegnedes slet og ret som f.eks. *En ny Haandbog med fiorten Bøger* (1674 og 1683), andre fik mere omstændelige eller særprægede titler, bl.a. *Den Biblisk Kirck-, Skol-, Huus- og Reise-Haandbog* (1675) eller *Aandelige Forraad afdeelt udi fiorten Spise-Kamre* (1694, 1696, 1699). Håndbøgerne var gerne trykt i små formater og med lille skrift for at kunne rumme så meget stof som muligt. Andre blev trykt med særlig “stor Stijl” af hensyn til gamle med svage øjne. Specielt ‘handy’ var de nu ikke altid, for de kom gerne op på 500 sider, nogle endda på 1000. Indholdet var typisk nogle af de mest populære bøger fra Bibelen, især fra Gamle Testamente: Davids Psalmer, Salomons ordsprog, Daniels bog og det apokryfe skrift Jesus Syrak. Endvidere evangelier og epistler samt passionshistorien. Næsten obligatorisk var desuden den lille katekismus med forklaringer og tillæg. Endelig en separat bønnebog eller to – meget ofte Avenarius’ bønner – samt et udvalg af salmer.

Såvel bønner som salmer var gerne indrettet efter forskellige tidspunkter, situationer og samfundsgrupper. I håndbogen kunne læseren kort sagt finde en salme eller en bøn til enhver

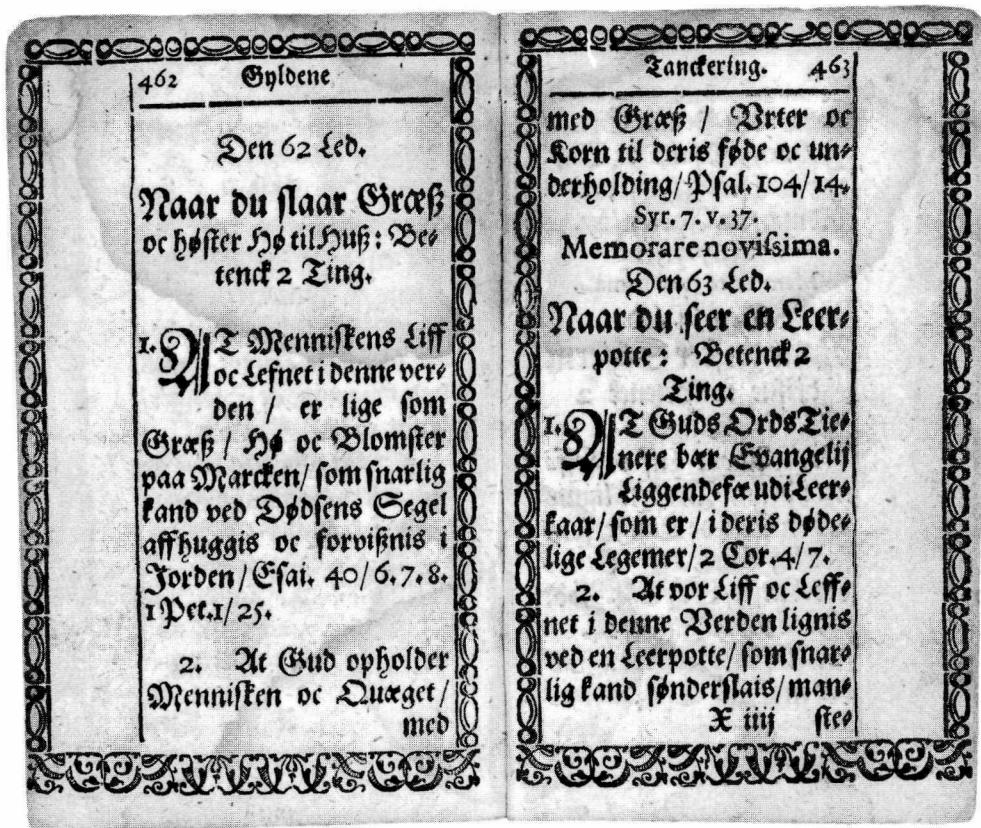
anledning. De enkelte dele blev desuden tit udsendt som små særskilte tryksager, og det er muligt, at f.eks. Peder Jacobsen blot havde “Avenarii bønner” foran sig, ligesom vi ved, at historierne om Daniel eller Susanna i badet osv. er blevet købt og læst for sig. I den forbindelse skal man erindre, hvor misvisende det kan være at forsøge at opdele 1600-tallets litteratur i hhv. “religiøse” og “verdslige” titler, eller kun at betegne visse verdslige historier som “underholdende”. Netop de bibelske historier er et godt eksempel på, at det religiøse stof kunne være sprængfyldt af spænding, krig og erotik *samtidig* med, at det selvfølgelig indgik i en opbyggelig sammenhæng.

Der er også grund til at formode, at mange læsende hjem på landet – som i byerne – har haft en bibel. Der fandtes nemlig andre end de store kirkebibler på markedet, og vi kan se, at mange jævne købstadshjem har haft råd til en Christian IV bibel i oktav til en vurderingspris på omkring 2 eller 3 slettedaler. Endnu mere almindelig var dog – i hvert fald i købstæderne – en huspostil, dvs. en “forklaring over evangelierne og epistlerne”. Med denne bog i hånd kunne husstanden følge kirkeårets gang, læse søndagens tekster og den tilknyttede forklaring, der nærmest havde karakter af en lille prædiken. Evangeliebøger har formodentlig også været meget udbredte, bl.a. fordi børnene brugte dem i læseundervis-

ningen (for viderekommende). Vi hører således også Johannes Røde lyse efter en evangeliebog fra prædikestolen, da en skoledreng havde tabt sit eksemplar på vejen hjem.³⁶

En sand gudfrygtigheds daglige øvelse

De netop nævnte boggenrer var alle tænkt som hjælpemidler til “en sand gudfrygtigheds daglige øvelse”.³⁷ Her-

Chr. Christensøn Ferrings bog *Gyldene Tænckerling* er en lille tyk bog, hvis knap 500 sider måler 107 x 70 mm. Det er karakteristisk for mange bøger rettet til den “gemene mand”, at teksten opdeles i små bidder med særlige overskrifter eller indledende spørgsmål. Tog det tid at stave sig igennem blot en enkelt side, var der til gengæld straks belønning, som her, hvor Ferring fortolker betydningen af “at slå græs”. Bemærk også de typiske henvisninger til bibelske skriftsteder. De fungerer som dokumentation for det fromme indhold og som ‘fodnote’ for den mere lærde læser.

til kom så et stort antal opbyggelses-skrifter, der i højere grad var af be-skrivende og forklarende karakter. Forfattere og oversættere søgte her at hjælpe læseren til at lade dagligdagen og det hele liv gennemsyres af kriste-lige tanker. Et stort antal af disse skrifter henvendte sig udtrykkeligt til “den gemene mand”.³⁸ Dette udtryk er naturligvis meget bredt og kan dække alt, hvad der ikke er adel, gejstlighed og (stor)borgerskab. Men at det i særlig grad synes rettet mod de jævne befolkningslag, herunder også eller ligefrem især landalmuen, bliver understreget af det forhold, at ud-trykket bruges i næsten alle fortaler til skrifter, der var blevet oversat fra tysk til dansk. En meget stor del af befolkningen i de danske købstæder har hele 1600-tallet igennem kunnet læse tysk, og vi kan se, at de lokale bogfolk også har solgt bøger på dette sprog. Når bøger, der allerede cirkule-rede og blev læst på tysk, alligevel er blevet oversat og udgivet på dansk, må det naturligvis være, fordi for-læggerne mente, at de på denne måde kunne få et endnu større publikum i tale. F.eks. hed det i rådmand Knud Jacobsens oversættelse af *Guds Børns Gyldene Klenod* fra 1651: “Som først aff Engelsken i Tydsk Sprog er ofver-sæt. Ved Emanuel Sonthomb. Oc nu den meenige Mand til Nytte aff Kier-lighed til Bogen Paa Danske Verterett aff K.J.”

Lad os prøve at se lidt nærmere på et af de opbyggesskrifter, der var for-

fattet i Danmark, og som måske i sær-lig grad har henvendt sig til landbo-befolkningen, nemlig Christen Chri-stensøn Ferrings *Gyldene Tancke-ring, indeholdendis aandelige oc gu-delige Tancker, som ethuert Guds Barn udi sin Bestilling bruge kand...* (1633). Tankeringen er hele skriftets ledemotiv. Den er en kæde af 70 led af åndeligt guld, som skal fordrive onde og skadelige tanker; og ringen er rund, trind og uden ende, ligesom Guds ord er det. Den er uhyre nød-vendig, fordi djævelen kender “Men-niskens Natur oc Complexion” og der-for let kan indgive det onde tanker. Derfor gjaldt det om at kæmpe imod “med Guds hielp/ oc med idelig Bøn-ner/ lesning oc studering”. Bogen skulle være til hjælp for “simple oc enfoldige Folck deris skyld, som der til haffuer lyst oc vilie”. Ligesom den berømte *Praxis Pietatis*³⁹ lader Fer-ring alle de gudelige tanker være knyttet til daglige gøremål eller ting, man dagligt ser. Først beskrives tanker ved opvågningen om morgenen, in-klusive hvad man skal tænke på, når man hører hanen gale, når man va-sker sig, tager tøj på, reder sit hår osv. De fleste billeder og allegorier er så klare og samtidig så detaljerede, at man dårligt kan tro andet end, at de har prentet sig ind i læserens bevidst-hed. Særlige tanker bør vækkes, når man ser en turteldue, en spurv, en svale, en ravn, en ørn eller en ager-høne. Og dette er, hvad man skal tænke på, når man ser en “kyllinge-moder”:

“Ligesom en kluckende høne / hun omskifter sin naturlig Stemme / oc tager sig en sørgelig oc klagelig Stemme til / huor med hun locker sin kyllinge til sig: hun skraber for dem / oc huor hun finder noget / det æder hun icke selff men lader sin kyllinge det beholde: Hun skriger oc strider aff sin yderste Formue imod Glenten oc andre skadelige Fugle: Hun udbreder sine Vinger / oc lader sin Kyllinge krybe der under / hun lader dem sidde paa sig / oc hafuer dem saare kiere: Lige saa hafuer oc Christus taget sig en jammerlig stemme til / grædt oc klaget sig for Mennisken... (etc)”

Christensøn Ferring var sognepræst i landsbyen Mejrup ved Holstebro. Og han var født som bondesøn. Måske derfor evnede han i særlig grad at skrive opbyggelig litteratur til den danske landalmue. Bogen blev genoptrykt mindst to gange og fandt også vej til købstadshjem.

Almanakker og alskens historier

Blandt andre former for bogtryk er der grund til at fremhæve almanakker, bondepraktikaer og de såkaldte husholdningskalendere som nogle af de – formodentlig – meget udbredte bøger på landet. De gav svar på mange praktiske spørgsmål og havde samtidig underholdende såvel som opbyggelig værdi. De nævnte genrer har været genstand for behandling andetsteds, så lad mig blot give et kort signale-

ment af almanakkens vigtigste indhold.⁴⁰ Her kunne årets gang følges med angivelse af de skiftende planetkonstellationer, sol- og måneformørkelser, søn- og helligdage med (i overskriftform) evangelietekster. Her var forudsigelser – de såkaldte prognostika – om vejret, om de mest velegnede tidspunkter for såning, åreladning og andre gøremål, og man kunne i visse tilfælde læse om sygdom og katastrofer, der ville ramme landet. Dette førte i 1633 til et forbud mod sådanne spådomme og i 1636 til indførelsen af et særligt almanakprivilegium og dermed skærpet censur. Først fra 1685, hvor universitetet også reelt overtog udgivelsen, blev der ryddet godt ud i de gamle husråd og forudsigelser, men selv derefter vendte det gamle almanakstof lige så stille tilbage. Mange almanakker havde endvidere haft særlige afsnit med “kronologier” over verdens- eller Danmarkshistorien. Små tillæg med nyttige bønner var også tit medtaget. Endelig indeholdt almanakken gerne oplysninger om steder og datoer for markeder; oprindelig integreret i den almindelige kalender, men fra 1685 som en særskilt markedsliste. Almanakken var kort og godt en lille, men meget nyttig håndbog.

De såkaldte *bondepraktikaer* udfyldte lignende formål. Her var der med større udførlighed gjort rede for, hvornår og hvordan forskellige praktiske gøremål i landbruget og udi lægekunsten skulle gennemføres, ligesom der

var længere afsnit om bl.a. planeterne. Læsestoffet var kort sagt større.⁴¹ Også Niels Mikkelsen Aalborgs *Huszholdnings Calender* kan med sin emnekreds nærmest betegnes som en udvidet almanak. Den udkom første gang 1631 og derpå igen 1632, 1633, 1634, 1638, 1639, 1642, 1662 og 1664. Ikke blot antallet af oplag (som endda kun er dem, der – tilfældigt – er blevet bevaret), men også selve hurtigheden, hvormed oplag fulgte på oplag straks efter førsteudgaven, fortæller om bogens popularitet. Efterhånden blev den udvidet med traktater om bl.a. biavl og kvæg- og fåresygdomme. Det var en pæn oktav, men relativt sparsomt udstyret.⁴² Det intenderede publikum har således bestemt inkluderet store som små gårdmænd landet over.

En lignende publikation var den *Oeconomia nova*, som den store boghandler i København Jørgen Holst sendte på gaden i 1649. I sin samlede form henvendte den sig til et mere eksklusivt publikum, men også den bestod af en række småskrifter (med særskilt titelblad, paginering og arksignatur), der tydeligvis var beregnet på stykvist salg. Det er således takket være et enkelt solidt indbundet samleværk, at vi i dag kender Holsts lille række af gør-det-selv bøger: Først en bog om landhusholdning (primært store, hvis ikke ligefrem adelige husholdninger); derpå en bog om farve og blæk til håndværkere og andre, en kokebog, en urtebog, en bog om biavl, en fiskebog, en bog om illuminerkunst samt

en "Kunstabog" om konfekt, eddike og ølbrygning. Flertallet var oversættelser fra tysk, men de små bøger om urter og bier var skrevet originalt på dansk. De to forfattere betonedes selv dette, og Hans Herwigk gjorde i *En nyttig Bog om Bier* meget ud af at fortælle, hvordan han havde taget særligt hensyn til de danske forhold, hvordan han selv havde studeret bier gennem 23 år og desuden talt med mange, der selv havde bier. "Jeg er oc offte bleffven ombedet/ at jeg der om noget vilde sammenskriffve/ oc meenige Mand til Gaffn paa Trycken lade udgaa/ hvilket jeg nu haffver tænckt at effterkomme".

Ud over de nævnte bøgernes råd kan de større læge- og urtebøger også have fundet vej til landsbyerne, selvom man naturligvis mange steder kan have klaret sig med den mundtligt overleverede viden, med håndskrevne *opskrifter* på de vigtigste lægemidler – eller ved at opsøge en lokal ekspert, dvs. en klog mand eller kone. Hos mange gårdmænd – især de 'administrativt' aktive – har der sikkert også tit været en lovebog i samlingen. En skånsk landsbypræst, der selv havde undervist sine sognebørn i boglæsning, beklagede sig 1632 til sin biskop, fordi de blot brugte færdigheden til at læse recessen og lovebøgerne.⁴³ Som i købstæderne kan man formode at *Jyske Lov* og senere Christian IVs store reces (1643) har været blandt de almindeligste, foruden Ostensen Veyles såkaldte *Glossarium* (1641 og flere

følgende oplag), der havde karakter af en juridisk håndbog. Derudover har regnebøger antagelig været ganske udbredte.⁴⁴

Hvorvidt bøger med historiske emner også har været populært stof på landet, kan man ikke vide med sikkerhed, men når vi kommer frem til 1700-tallet er historiske titler ikke usædvanlige hos de lidt bedre stillede.⁴⁵ Man må også gå ud fra, at mange af de mere samtidsaktuelle flyveblade og (fra 1600-tallets midte) aviser har fundet vej ud til landsbyerne. Der er i den forbindelse grund til at minde om, at det antal bevarede småskrifter, vi i dag har bevaret i Det kongelige Bibliotek og andre samlinger, kun repræsenterer en del – og efter mit bedste skøn ikke engang hovedparten – af de mindre bogtryk, der blev produceret i 1600-tallet. Næsten hver gang der bliver gjort nye fund af enkelte eller samlinger af nyhedsblade og vise-tryk, er de fleste unikaer, dvs. at de repræsenterer nogle hidtil ukendte udgaver.⁴⁶

Bevaringsfrekvensen er også lille, hvad angår udgaver af de små historier, som en senere tid karakteriserede som "folkebøger".⁴⁷ "S. Peder og Sølvnøglen", dvs. *Den skønne Magdelone* (jf. foran illustration side 19) hører til denne genre sammen med titler som *Till Uglspil*, *Melusina* og *Kong Karolus' krønike*, og de har utvivlsomt haft læsere som Mette Jensdatter i mange andre landsbyer landet over. Præcis

hvem, der læste hvad i 1600-tallets gårde og huse, vil vi dog aldrig komme til at kunne dokumentere nærmere. At dømme efter købstadsskifterne har den såkaldte *Rævebog* eller *Reinike Foss* været særlig populær. Men når vi så tit støder på netop denne titel, er det dog nok, fordi bogen var en ganske stor og velillustreret sag, som ved de fleste skifteforretninger blev vurderet til omkring to mark – hvis den altså var indbundet. Sidst, men ikke mindst må det nævnes, at der 1600-tallet igennem blev udsendt utallige små viser som etbladstryk eller småtryk, herunder også viser om slagsmål og kærlighed – eller begge dele kombineret.⁴⁸

Bøger til salg, til låns og som gaver

Det havde været muligt for Mette at begive sig af sted til fods efter læsestof. Men hvordan har bøger normalt fundet vej til danske landbohem i 1600-tallet? Stort set alle danske købstæder, måske på nær nogle af de allermindste, har haft en bogbinder. Bogbinderen var den lokale boghandler, og han har fået forsyninger via en eller flere af de københavnske forlæggerboghandlere. Her kunne så købstadsfolk eller landboer på besøg købe, hvad de måtte ønske. Hovedparten af bøgerne lå hen som materie, dvs. i ark, og altså uindbundet. Kunderne kunne derfor bestille en bestemt indbinding, men flertallet har formodentlig købt bøgerne uindbundet.⁴⁹

Mange steder har købstæderne også, gerne på årets største marked, fået besøg af bogførere fra andre byer, primært udsendinge fra København, der fra et stade i eller ved kirken har solgt deres titler. Almindelige kræmmere har også tit – ud over “rent papir” i form af regnskabsbøger eller løse ark – solgt nogle af de mest almindelige standardvarer såsom ABC-er, katekismer og evt. evangelie- og salmebøger. Det er derfor ikke utænkeligt, at omvandrende bissekræmmere kan have haft små trykte bøger med i kramkisten – eller at nogle ligefrem har specialiseret sig i bog- og vi-sehandel. Jeg har imidlertid (endnu) ikke fundet direkte belæg herfor. Fra Skast herred møder vi endvidere et eksempel på privat ‘bogimport’, da en bonde bestiller bøger hjem via sin bror i Holland.⁵⁰

Men køb var naturligvis ikke den eneste vej til læsestof. At dømme efter indskrifter i mange af de i dag bevarede 1600-tals bøger, blev disse tit brugt som gaver. Jeg har bl.a. fundet flere eksempler på gavegivning mellem søskende. Pudsigt nok har vi en salmebog, hvor indskriften fortæller, at “Denne Bog hør mig Matz Jacobsen, oc bleff den mig forærit til markinds-gaffue af min kiere Syster Elsebet Jacobsdatter, om Kolding markind 1631. Gud und mig denne saa at læse oc betencke, hand ephter dette timelig lifff mig det evig wilde schencke, Amen. Matz Jacobsen. E: hand”.⁵¹ Vi ved naturligvis ikke i dag, om Mads og Else-

bet var opvokset i byen eller kom fra landet.

Det overgik formodentlig også en hel del landsbyfolk i 1600-tallet at få en bog foræret af deres sognepræst, hvis vi ellers skal tro på præsternes redegørelser i forordene til deres bøger. Og der er faktisk ikke grund til andet. Da Sjællands biskop Henrik Bornemann 1694 havde forfattet en ny katekismusforklaring, sørgede han samme år for, at der skulle uddeles “et exemplar til hver fattig barn for intet”.⁵² Fra et bevaret og også i andre sammenhænge uhyre interessant regnskab, som har været ført af Albret Raffn, præst i de to skånske sogne Vomb og Veberød, kan vi se, at Raffn har foræret nogle eksemplarer af sin bog *Den himmelske Herredag* (1633) bl.a. til “Jep Dummenpaap” og “En bonde i Omae Erick”.⁵³ Andre gange er bøger kommet ‘dumpende’, mere eller mindre med modtagerens gode vilje, når bøger – i lighed med andre naturalier – blev anvendt til afbetaling af gæld. Det ses meget hyppigt i købstadsskifter, og jeg har også fundet enkelte eksempler fra landet.⁵⁴

Derudover har vi talrige eksempler på udlån af bøger. I købstadsskifterne undlader man ofte vurdering af en eller flere titler med den udtrykkelige begrundelse, at de egentlig tilhører en anden. Johannes Rüdes efterfølger i Vonsild, Hans Nissen, kunne om et sognebarn fortælle, at da han i sin høje alderdom ikke længere var kapa-

Philippus Kegels *Tolf aandelige Betænckninger*, der faktisk var baseret på overvejende katolsk (jesuitisk) stof, blev en af 1600-tallets mest populære bøger overhovedet. Den kendes i 11 forskellige bevarede oplag mellem ca. 1625 og 1686. Denne udgave (112 x 57 mm, 516 sider) fra 1674 blev solgt “førstegang med Kaaberstycker beprydet” og har derfor været lidt dyrere end de uillustrerede udgaver. Men netop i 1600-tallets sidste årtier synes illustrationer at have været et vigtigt salgargument, der måske ligefrem kunne overtale dem, der allerede havde en ældre udgave, til at købe en ny!?

bel til gårdarbejde, “søgte hand ald hans glæde og tidtsfordrieff i geistrige bøger, till huilcken ende hand og tidt og ofte aff mig begærte en og anden smuck bog at trøste og fornøie hans bekümmerde sind med og forkorte den lange tijdt” (Vonsild nr. 275). Vi kommer næsten heller ikke uden om den lærde Vendsysselbonde Peder Larsen Dyrskjøt (født 1629), der sidst i århundredet boede i Jerslev sogn og udvekslede historiske optegnelser m.m. med biskop Jens Bircherod i Ålborg. I 1699 havde bispem lant ham et eksemplar af Peder Vedels “Hundred-visebog” (der 1695 var blevet genoptrykt og forøget med andre hundrede viser). Men det var ikke kun Dyrskjøt selv, der fik fornøjelse af den.

I et brev bad han bispem om “Eders Wlbr wiste, huad Exemplaret Kunde Koste wden Bind Aff samme 200 Wiser och huor det Kunde Kiøbis, da Wilde Jeg gierne wist det. Thi min dotter haffuer faaet En stor lyst til samme wiser saa vel som min høstru oc End flere... Der Er och flere aff Mine Naboer, som och wild Kiøbe deraff, I Synderlighed wden Bind, for det Kunde vi selff giøre”.⁵⁵ Den udlante visebog havde altså cirkuleret blandt naboerne, eller – i dette tilfælde måske mest sandsynligt – de havde fået lov at læse med i Peder Dyrskjøts stue. Siden hører vi, at også Peder Syvs ordsprog blev flittigt brugt og afskrevet. Selvom Dyrskjøt var alt andet end gennemsnitlig, fortæller episoden dog, hvordan blot en enkel læseivrig bonde

kunne påvirke sine omgivelser – og hvordan visesang og ordsprog, dvs. genrer man umiddelbart vil forbinde med *mundtlig* formidling, allerede ved udgangen af 1600-tallet også blev spredt, brugt og nydt via det *trykte* medium.

Eksemplet fortæller os samtidig noget meget vigtigt om priserne på trykt læsestof. Når man i adelige eller kirkelige regnskaber hører om ganske betydelige priser på bøger, skal man ikke lade sig vildlede. Priserne har varieret meget efter bogens udstyr og størrelse. Man skal bide mærke i, at forlæggerne tit sørgede for at lade en populær titel udgå i indtil flere formater. Små oktaver og duodecer var naturligvis gerne billigere end folio- og kvartudgaver, især hvis papiret – som det gerne var tilfældet – samtidig var af tarveligere kvalitet. Og sidst men ikke mindst afhang prisen af, hvorvidt en bog var indbundet professionelt eller ej. De få gange “folkebøger” dukker op i tidens købstadsskifter kan vi se, at de koster fra ca. 12 skilling og op til en mark eller to. Enkelte gange dukker dog også et eksplicit uindbundet eksemplar op. Og nu er vurderingssummen mellem 2 og 6 skilling!

Man skal naturligvis huske, at dette er prisen for brugte bøger. Almanakken skulle, ifølge det trykte privilegium, sælges til 4 skilling i 1600-tallets sidste årtier, men denne pris er måske mere udtryk for ønsketænkning end virkelighed. En helt ny (og derfor registre-

ringsværdig) almanak blev i Rudkøbing 1696 vurderet til 1 skilling, og i november 1694 fik f.eks. bogbinderen i Nakskov vurderet sine 40 almanakker for det kommende år til 2 mk og 8 skilling, altså 40 skilling i alt.⁵⁶ Skulle der tjenes på forretningen, har bogbinderen nok prøvet at hæve prisen (lidt) over den ene skilling. En ABC kostede også typisk 1 eller 2 skilling, mens Luthers lille katekismus formodentlig solgtes til mellem 2 og 6 skilling århundredet igennem.⁵⁷ De små bibelske enkeltskrifter som Daniels Bog synes typisk at have kostet 2-5 skilling, mens større opbyggelsesbøger som Ferrings *Gyldene Tanckering* antagelig er solgt til omkring 1-1½ mark i uindbunden stand, og ca. det dobbelte som indbunden.

Det var altså penge – og Mette Jensdatter havde før sin Koldingtur lånt lidt ekstra penge hos sin bror, fordi hendes egne 4 skilling næppe ville slå til (men vi ved selvfølgelig heller ikke, hvor mange historier hun ville købe). Man har imidlertid svært ved at påstå, at priserne i sig selv kan have afskåret 1600-tallets landbobefolkning fra det trykte ord. Hvis motivationen var tilstrækkelig stor, lå bog- eller rettere sagt tryksagskøb i de fleste tilfælde inden for mulighedernes grænser. Og ellers kunne man nok, som fremgået, låne sig frem.

At læse eller ikke læse

Lad os til slut vende tilbage til diskussionen om, hvad det egentlig vil

sige at kunne "læse" i 1600-tallets Danmark, og til spørgsmålet om, hvorvidt der var tale om en voksende udbredelse af denne eller rettere sagt disse færdigheder. Jeg har i denne artikel ikke haft mulighed for at komme nærmere ind på erhvervelsen af og udnyttelsen af *skriftlæsning*. Et enkelt eksempel må dog inddrages, fordi det kaster lys over et helt generelt fænomen. Da Christen Andersen i Hasle modtog en stævning til Herlufsholm birketing 1630, havde han med det samme sat sig hen for at læse den. Didrik Væver, der havde overbragt stævningen, havde dog straks spurgt ham, om han kunne læse, og Christen havde så – i følge Didrik – svaret, "huilcket ieg kand iche, dette kand I, saa kallede hand aff Hans Deigen, at hand schulle komme och sette sig hoes hannem".⁵⁸

Christen kunne åbenbart ikke hamle op med væveren og degnen udi skriftlæsningskunsten. Men da han selv fik ordet, fremstod sagen dog noget anderledes. På Didrik Vævers spørgsmål, om han kunne læse, havde Christen – nu efter eget udsagn – svaret, at "hand wille lesse saa meget aff dend, som hand kunde". Forskellen er sigende. I den mere trænedede Didriks øjne kunne Christen ikke læse, mens han efter egen vurdering kunne orientere sig lidt eller nogenlunde i den skrevne stævning. Vi kan derfor nok tale om forskellige læsefærdighedsniveauer, som gjort indledningsvis, men det har ikke altid været et enten-eller.

Uden tvivl har der også været mange, der kunne læse blot lidt prent uden dog at fortjene den ofte tilbagevendende betegnelse "kunne læse færdig i bøger".

Det har i international sammenhæng ofte været hævdet, at den religiøst orienterede læseindlæring, der havde udenadslæren som hovedformål, næppe var en funktionel læsefærdighed. Kort sagt var der kun tale om at lære at læse eller genkende allerede (ad mundtlig vej) kendt tekst, primært den lille katekismus. Det er efter min mening yderst sandsynligt, at der rundt omkring i de danske byer og landsogne har været mennesker, der aldrig nåede længere end til blot at kunne stave sig igennem katekismen – og som efter deres første altergang måske endda glemte det indlærte, fordi færdigheden aldrig blev holdt ved lige. Men jeg tror ikke, at dette gjaldt flertallet; bl.a. fordi den intensiverede katekismusundervisning med det stærkt udvidede 'pensum' synes at have forudsat en funktionel læsefærdighed.

Som det er fremgået, åbnede boglæsning ikke kun dørene op til opbyggelig læsning, men også til en videre verden. Bogudbuddet voksede, så vidt man kan vurdere, næsten år for år, og udvalget af titler blev større og større. Det må hos mange have øget nysgerigheden og behovet for at deltage i den nye bogtrykkultur og altså konkret have øget motivationen for at

lære at læse og for at holde færdigheden ved lige (ligesom den øgede omsætning har givet bogbranchen ekstra blod på tanden). Det er også værd at erindre, at læsningens verden på ingen måde var en lukket verden, hvis hemmeligheder alene kunne forstås af de indviede. Læsning foregik ikke kun i enrum, men også tit som højtlesning i større eller mindre grupper.⁵⁹ Allerede på det tidspunkt, hvor der var færre og overvejende mandlige familiemedlemmer, der kunne læse (som formodentlig i Vonsild i 1600-tallets første årtier), er det trykte ord ofte nået ud til de øvrige medlemmer af de pågældende husstande: såvel de konkrete budskaber som selve forståelsen af, hvad læsekunsten kunne give adgang til. Set i dette perspektiv kan man formode, at den førnævnte tendens til, at læsefærdighed blev givet videre til de næste generationer, ikke kun har handlet om stræbsomme forældre, men også om ægtefæller og børn, der forstod, at det var umagen værd at lære at læse.

Derimod er det muligt, at *skrivefærdighed* ikke kunne 'akkumuleres' på helt samme vis. Skrivning synes langt oftere at være blevet lært hos en professionel lærer; ofte længere fra hjemmet og altid til en dyrere pris. Kirken ydede, som hovedregel, ingen aktiv støtte. Skrivning krævede altså højere betaling og større motivation og har dermed nok, som vi før så det i Oldenburgmarsken, været mere følsom over for de økonomiske konjunkturer.

Vi kan se tegn på, at *skrivefærdigheden* og dermed også *læsefærdigheden* allerede har været meget udbredt i 1500-tallet, specielt i mere markedsorienterede egne som Syd- og Vestjylland.⁶⁰ I denne fase er det meget muligt, at mere økonomisk og administrativt betingede behov har været en afgørende drivkraft bag udbredelsen af begge færdigheder i landbosamfundet. Med den viden vi har om forholdene for dansk landbrug i 1600-tallets sidste årtier, kan man derfor ikke tage en (fortsat) stigende *skrivefærdighed* for givet.⁶¹ Til gengæld var undervisningen i boglæsning, som direkte eller indirekte støttedes af kirken, tilsyneladende kommet for at blive, blandt både mænd og kvinder. Utallige skrifter rettet alene eller primært til kvindelige læsere fra århundredets sidste årtier taler her deres eget tydelige sprog.

Det trykte medium og landbosamfundet

Erfaringerne fra de omtumlede reformationsår og indtrykkene fra de fortsatte religionsstridigheder sydpå havde på mange måder præget de ledende mænd i kirke og stat. Op gennem 1500- og 1600-tallet fremstår de som overordentlig bevidste, hvad angår det trykte mediums magt og muligheder. Det ses f.eks. af de mange forbud mod bogimport udefra, hvor der advares om faren for "irring og vildfarelse" i troen og helt specielt om faren for "den gemene almue", af hvilke disse

importerede bøger “møgit brugis och lesis”.⁶² Udviklingen i 1600-tallet viser, hvordan stat og kirke på den ene side søgte at forbyde eller regulere uønskede eller potentielt problematiske bogtryk (som f.eks. almanakken) og omvendt prøvede at støtte udgivelsen og spredningen af bogtryk, der gavne “en sand gudfrygtigheds daglige øvelse”. Det er i lyset heraf, man skal se Christian IVs berømte forbud 1638 mod salg af Uglspil og andre letfærdige og utjenlige skrifter fra landets kirker, – men altså ikke mod salg af bøger i kirkerne som sådan. Samtidig er det betegnende, at der tilsyneladende ikke kunne være tale om at forbyde disse meget udbredte og populære skrifter som sådan.⁶³

Men det var ikke kun i samfundets øverste lag, at man var klar over det trykte mediums magt. Lad mig slutte af med denne bedrøvelige, men lærerige historie, der blev meddelt de forsamlede provster på Roskilde landemode 1633:

“En karll i Oreby Ved Calundborg, gik ud i skoven, och skar dett ene bæn af

sig, och lagde dett i en liden graff der till giortt, och tiorne offer paa. Lagde sig saa selff i dend anden graff effter sin lenge, och Velte tiorne paa sig, och der døde. Tillforn haffde hand skrefuet nogett till sin broder, och med nogen mørke tale ladett hannem forstaa, hand skulde ickelenge haffve hans omgengelse. Der hoss fantis och nogle ark papir, skreffuen paa danske aff hannem, om troen och gode gierninger, att de aldrig kunde skilles ad, och der hoss var begierendis att kongen och bispen dett vilde lade trycke.”⁶⁴

Vi ved ikke noget nærmere om de to ‘korresponderende’ brødre. Men selvmorderen har tydeligvis tumlet med tunge tanker, inspireret af præstens prædiken eller læsning i bøger. Forholdet mellem troen og gode gerninger var på dette tidspunkt højaktuelt stof. Da han tillagde sine konklusioner stor betydning, skulle de naturligvis trykkes! Uanset om vi her står foran en sindssyg person eller ej, fortæller episoden os næsten bedre end nogen anden kilde, at bogtrykket som medium havde fået en vigtig plads i også jævne menneskers bevidsthed.

NOTER

1. Den ældre, mere sporadiske forskning omkring læsefærdigheden i 1600-tallets Danmark er omtalt af Troels Dahlerup i dette nummer af *Bol og By*. Jeg vil gerne rette en varm tak til Troels Dahlerup og Ingrid Markussen, fordi de begge så generøst har øst af deres store viden om emnet.
2. *Jf. Vonsild Kirkebog 1659-1708*, udg. Hans H. Worsøe, Kbh. 1982, biografi nr. 37 (s. 143). I det følgende refererer jeg til udgivelsens enkelte biografier ved at anføre det pågældende biografnummer inde i teksten. Mettes historie blev første gang udnyttet og perspektiveret i Troels Dahlerup: "Den folkelige Danmarkshistories Fødsel", *Skalk* 1986:6, s. 22.
3. Om brugen af "incidental information" i forhold til andre metoder se bl.a. Ralph A. Houston: *Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500-1800*, London 1988. Blandt andre forskningsoversigter kan desuden anbefales Daniel Lindmark: *Läs- och skrivkunnigheten före folkskolan. Historisk läskunnighetsforskning i nordiskt och internationellt perspektiv* (Scriptum 28), Göteborg 1993.
4. Erhvervelsen og udnyttelsen af disse videre færdigheder vil ikke blive behandlet nærmere i denne artikel. For eksempler på nogle af de bedst uddannede Vonsild-sønner henvises til Hans H. Worsøes artikel i dette nummer af *Bol og By*.
5. *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger 1646-1731 I-II*, udg. Ole Højrup, Kbh. 1963.
6. *Jf. sst. nr. 255 og 693.*
7. Se bl.a. Egil Johansson: "The history of literacy in Sweden", *Literacy and Social Development in the West*, red. Harvey Graff, Cambridge 1981, s. 151-82, og Daniel Lindmark: "*Sann kristendom och medborgerlig dygd*". *Studier i den svenska katekesundervisningens historia* (Album Religionum Umense 2), Umeå 1993. En vigtig sammenfatning af den svenske udvikling i større perspektiv er Loftur Guttormsson: "The Development of Popular Religious Literacy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Scandinavian Journal of History* 15, 1990, s. 7-35.
8. Se Wilhelm Norden: "Die Alphabetisierung der oldenburgischen Küstenmarsch im 17. und 18. Jahrhundert", *Regionalgeschichte. Probleme und Beispiele*, red. Ernst Hinrichs og Wilh. Norden, Hildesheim 1980, s. 103-64.
9. *Jf. Skast hrd. tingbog, LaVib, 11-10 1653*, fol. 119r. Jeg er min bror, Hans Henrik Appel, meget taknemmelig for at have stillet sit store materiale af utrykte tingbogsrækker fra Skast herred til min rådighed. Materialet skal indgå i en undersøgelse af "Sociale processer og magtrelationer i et jysk lokalsamfund i 1600-tallet" (arbejdstitel).
10. *Sst. 28-09 1652*, fol. 73r.
11. *Jf. Samlinger af publique og private Stiftelser, Fondationer og Gavebreve I-XI*, udg. Hans de Hofman, Kbh. 1755-80. - Citater fra bd. III, s. 546, og bd. IV, s. 751. Se desuden f.eks. Øland 1695 og Nøfling 1698, hhv. bd. IV, s. 377, og bd. III, s. 558.
12. Der kan generelt henvises til Bjørn Kornerup: *Den danske Kirkes Historie* bd. IV,

- Kbh. 1959.
13. Da en ny vurdering af periodens katekismuspolitik er en af min afhandlings vigtigste resultater, håber jeg at kunne fremlæge dette emne i anden og mere udførlig sammenhæng. Det centrale kilde materiale, som jeg her kun vil strejfe, er landemodeakter (synodalia og causae), visitatsberetninger samt periodens kateketiske udgivelser.
 14. Jf. bl.a. Hans Poulsen Resen: *Instructio executionis catecheticæ, secundum Lutherum. Huorledis Catechismi Øfuelle bør at drifuis, efter Luthers rette Meening etc.*, Kbh. 1636, forordet.
 15. "De Diaconis: ...4. Non tantum doceant Catechismum, sed etiam instituant liberos in literis, quantum fieri potest", jf. Roskilde Synodalia, GKS 3190, Det kgl. Bibliotek. Jeg vil gerne takke Peter Zeeberg for hans hjælp ved oversættelsen af de latinske synodalmonita.
 16. Jf. *Kirkehistoriske Samlinger* 3.r. II, 1877-80, s. 118f. På trods af H. Fr. Rørdams indledning til kildeudgivelsen har den misforståelse længe været udbredt, at der var tale om et egentligt bispemøde. Misforståelsen skyldes formodentlig omtalen i Joakim Larsen: *Den danske Skoles Historie* I, 1916, s. 17, 33, 80 og 107. Se dog sst. s. 127.
 17. Jf. H. Fr. Rørdam: *Danmarks Kirkelove* bd. III, Kbh. 1889, s. 438.
 18. Jf. Roskilde Synodalia, NKS 278, Det kgl. Bibliotek.
 19. Henrik Bornemann: *En kort og eenfoldig Maade og Methode, hvorefter Degne og Skoleholdere med en Uniformitet kunde løbe D. Mort. Luthers Catechismum igien- nem*, Kbh. 1694. Se også videre ndf.
 20. Jf. Roskilde synodalia, NKS 1171. Det er meget sandsynligt, at degnenes ansvar for registerførslen (der fortsætter århundredet ud) er årsagen til, at sådanne registre ikke er blevet bevaret i præstearkiverne. Registrerne er meget muligt ført i sammenhæng med de kommunionbøger, der også førtes af degnene (jf. påbud i Kirkeritualet 1685), men som ligeledes er gået tabt for denne periode.
 21. Jf. *Corpus Consitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende* (herefter CCD) bd. V, udg. V. A. Secher, Kbh. 1903, s. 445 og 514.
 22. Jf. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* bd. V, udg. C. F. Bricka og J. A. Fridericia, Kbh. 1883-85, s. 401.
 23. Jf. G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland, Tønder* 1968, s. 30ff, og *Orthodoxie und Pietismus*, red. Jendris Alwast m.fl. (Schleswig-Holsteinsche Kirchengeschichte, Bd. 4), Neumünster 1984, s. 97ff. Fra *Vonsild-Dalby Tillysningsbog 1678-1683*, udg. Hans H. Worsøe, Kbh. 1987, fås et nærmere billede af, hvordan denne skolegang organiseredes. – Ikke sært, at mange Vonsildbørn var velunderviste ved indgangen til det 18. århundrede!
 24. Jf. *Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41*, udg. Anne Riising og Mogens Seidelin, Odense 1991, se 7-7 1632 og 9-7 1632.
 25. Jf. Synodalia, Øster Flakkebjerg Provsti, LaSj.
 26. Jf. Peder Rasmussen Lange: "Acta et peracta in officio præpositoriæ meæ. Visitationes Annuæ. 1625-43". Håndskrift i Deichmanske Bibliotek, Oslo, nr. 49, citat s. 125.

27. Jf. H.K. Kristensen: "Fra modstanden mod løbedegneordningen", *Årbog for Dansk Skolehistorie* 1975, s. 127.
28. Jf. Kommissionen ang. Skolevæsenet i Danmark og Norge, 1735-37, Danske Kancelli, RA. Se f.eks. pk. 1, Indberetninger fra Ålborg stift, no. 94 (Flade og Dråby sogne) og no. 97 (Tødsø og Erslev).
29. Jf. J. H. Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve etc.* II. Deel (1699-1730), 3. udgave, Kbh. 1822, s. 139, hhv. stk. 20 og 21.
30. Se M. Spufford: *Small Books and Pleasant Histories*, Cambridge 1981, s. 26ff. – F.eks. fortæller præsten i Lem sogn i sin indberetning 1735, at børnene må vogte får, fæ, køer etc., når de bliver "7, 8, 9 Aar gamle" – og derfor forsømmer undervisningen. Præsten berømmer i stedet forældrenes hjemmeundervisning. Denne beretning er trykt in extenso, i P. Severinsen: "Landsbyskolernes Barndomstid" *Hardsyssel Aarbo* 1907, s. 87f.
31. Om 1700-tallets læseundervisning, med vægt på skoleundervisningen, se Ingrid Markussen: *Visdommens Lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov*, Odense 1988, og samme: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vår Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremveksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, Kbh. 1991.
32. Jf. *Skast Herreds Tingbog 1639*, udg. Poul Rasmussen, Kbh. 1961, 1639:22, s.49.
33. Disse tre indgange til studiet af 1600-tallets læsekultur er alle udnyttet i min før nævnte afhandling. – Når jeg i det følgende inddrager oplysninger om bogbesiddelse i de danske købstæder, sker det på baggrund af egne undersøgelser af skiftemateriale i primært Malmø, Helsingør, Ålborg, Nakskov og Rudkøbing samt ældre studier, hvoraf den boghistorisk mest oplysende er Palle Birkelund: "Noget om Læsning – og lidt om Boghandel – i Aarhus i Slutningen af det 17. Aarhundrede", *Aarbøger udgivne af Hist. Samf. for Aarhus Stift* III, 1939, s. 17-34.
34. Jf. *Bibliotheca Danica* bd. I, sp. 332 og 350. Af pladshensyn vil det ikke være muligt at give de fuldstændige titler og bibliografiske data på de nævnte bøger. De vil alle kunne findes i *Bibliotheca Danica* med tilhørende supplement.
35. Om de åndelige håndbøger se desuden *Dansk litteratur historie 1620-1746* bd. III, (Gyldendal) Kbh. 1983, s. 120-23. Nærmere om produktion og distribution af bøgerne især Ingrid Ilsøe: "Bøger og boghandlere under Christian V", *Fund og Forskning* XXV, 1981, s. 19-46, og samme: "Christian Cassube. Boghandler i København 1650-1693", *Fund og Forskning* XXVI, 1982, s. 43-68.
36. Jf. *Vonsild-Dalby Tillysningsbog* (se note 23) s. 113.
37. Om dette udtryks centrale placering i den ortodokse bodsfromhed se J. Oskar Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed og "Gudfrygtigheds Øvelse" i ældre luthersk Tid. En kirkehistorisk Indledning til Kingo's "Siunge-Koor"*, Kbh. 1931.
38. Indholdet af dette udtryk har især været diskuteret i tysk sammenhæng. For en sammenfatning se f.eks. Rainer Wohlfeil: "Vorbemerkungen zum Begriff des 'Gemeinen Mannes'", *Vom Elend der Handarbeit. Probleme historischer Unterschichtenforschung*, red. Hans Mommsen

- m.fl., Stuttgart 1981, s. 139-41.
39. Om Ludv. Bayles *Praxis Pietatis, d.e. Gudfrygtigheds Øffuelse*, oversat til dansk af Mette Gjøe, Kbh. 1646 og flere følgende (samt andre af de mest udbredte opbyggelseskrifter med engelsk eller tysk baggrund), se Daniel Lindquist: *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormagtstidevarvet, med särskild hänsyn til bön-, tröste- oc nattvardsböcker*, Uppsala 1939.
 40. Se desuden Thorkild Damsgaard Olsen: "1685-almanakken og de gamle universitetsalmanakker", *Københavns Universitets almanak: skriv- og rejsekalender for det år efter Kristi fødsel 1985*, s. 117-39, og Lis Toft Andersen: "Bondens Almanak", *Bol og By* 1986:1, s. 79-115.
 41. Se nærmere Per-Oluf Johansson: *Bonde-Practica eller Veyr-Bog*. Bd. 1: *Folkelæsning i 300 år*, Kbh. 1975.
 42. Jf. Henrik Horstbøll: "Cosmology and Economics. Discontinuity and Continuity in Economic Conceptions on the Market for Popular Prints in Denmark during the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Scand. Eco. Hist. Rev.* 37:2, 1989, s. 26-50, se især s. 29ff.
 43. Jf. *Visitatsbog for Lunde stift*, udg. Bjørn Kornerup, Lund 1943, s. 151.
 44. Selvom disse bøger i sagens natur var til for at blive brugt og dermed slidt (bl.a. ved undervisning), dukker adskillige op i landboskifter fra 1700-tallet, jf. de klassiske undersøgelser Frits Heide: "Bidrag til Spørgsmaalet om den danske Almues Læsning i det 18. Aarhundrede", *Danske Studier*, 1918, s. 36-47, samt flere undersøgelser af F. Elle Jensen, bl.a. "Vestjydske Bondelæsning i Stavnsbaandstiden", *Jyske Samlinger* 5.r. VI, 1943, s. 251-64.
 45. Jf. de i note 44 nævnte studier samt f.eks. karakteristikkene af bogsamlingerne hos de ganske vist næppe typiske bønder i Brønshøj sogn, der er givet af præsten Peter Lorents Hersleb 1753, jf. *Kirkehistoriske Samlinger* 3.r. II, 1877-80, s. 666ff. En central passage herfra er citeret i I. Markussen: "Kunne Jeppe på Bjerget læse og skrive – Læse- og skrivefærdighed i dansk og internationalt perspektiv" *Den jyske Historiker* 62: *Skolehistorier*, 1993, s. 33. – Om en billig og populær Danmarks-historie fra 1600-tallet, nemlig Nørmissums *En kort Danske Krønike*, se Dahlerup 1986 (se note 2).
 46. Dette synspunkt vil blive nærmere underbygget i min nævnte afhandling. Se dog f.eks. Solveig Tunold: "Peder Rafns vise-bok. Et nyerhvervet samlebind på 104 visetryk i universitetsbiblioteket, Oslo", *Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotheksväsen* XXIII, 1936, s. 135-65, hvor den pågældende samling fra 1641 indeholder 77 forskellige trykte visere på dansk; heraf kun 5 udgaver hidtil kendte, 12 kendte i indhold (fra andre oplag) og 60 indtil da totalt ukendte!
 47. Se R. Paulli: "Bidrag til de danske Folkebøgers Historie", *Danske Folkebøger fra 16. og 17. Aarhundrede* bd. XIII, udg. J. P. Jacobsen m.fl., Kbh. 1936, s. 169-291, samt Henrik Horstbøll: "Folkebøger, folkelig læsning og folkekultur – 17. til 19. århundrede", *Historien i Kulturhistorien*, red. Vagn Wåhlin, Århus 1988, s. 294-316.
 48. Se bl.a. V.E. Clausen: *Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884*, Kbh. 1985, og Iørn Piø: "Perspektiver i studiet af Danske Viser fra Adelsvisebøger og

- Flyveblade 1530-1630", *Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530-1630*, udg. H. Grüner-Nielsen, bd. VII, Kbh. 1978-79, s. 321-42.
49. Om 1600-tallets bogmarked se C. Nyrop: *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, Kbh. 1870. Ingrid Ilsøe har behandlet de store københavnske boghandlere i en række artikler i *Fund og Forskning XXIV*, 1979, og flere følgende. Af enkeltstudier om provinsboghandlen kan fremhæves Holger Rasmussen: *Bøger og bogbindere i Odense før 1694*, Odense 1959.
 50. Jf. Skast herreds tingbog, LaVib, 01-03 1653, fol. 34r.
 51. På en udgave af Anders Rasmussen Gryderup: *Nogle Merkelige oc Aandelige Psalmer...*, jf. Anders Malling: *Dansk Salme Historie* bd. I, Kbh. 1962, note 1 s. 444.
 52. Jf. Roskilde Synodalia, NKS 278, Det kgl. Bibliotek. Det drejer sig om Henrik Bornemann 1694 (se note 19).
 53. Jf. Gunner Carlquist: "Skåneprästen Albert Raffn och finansieringen av hans bok "Den himmelske herredag"", *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* bd. 50, 1963, s. 46f.
 54. Jf. f.eks. *Skast Herreds Tingbog 1638*, udg. Poul Rasmussen, Kbh. 1957, 1638:449, s. 161, hvor en salmebog bliver udlagt ved betaling af gæld.
 55. Jf. N. Hancke: "Peder Dyrskjøts Breve til Biskop Jens Bircherod i Aalborg", *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* 1.R. III, 1870-71, s. 243.
 56. Jf. skifteprotokol 14-07 1696, Rudkøbing byfoged, LaFyn, og skifteprotokol 12-11 1694, Nakskov Byfoged, LaSj.
 57. Ved vurderingen af en bogbinders lager vil der naturligvis ikke være taget højde for bogbinderens fortjeneste. Men det er karakteristisk, at de mange ABCer vurderes til *mindre* end 1 skilling, f.eks. 50 ABCer til 3 mk. (dvs. i alt 48 sk) i skifteprotokol, Helsingør byfoged 20-08 1662, LaSj, og altså muligvis er blevet solgt til 1-2 sk. stykket. Priseniveauet bekræftes også af samtidige latinskoleregnskaber.
 58. Jf. *Herlufsholm Birks Tingbog 1630-33*, udg. Karen Marie Olsen, Kbh. 1959, 1630:23, s. 9.
 59. De mange forskellige 'læseformer', herunder især højtlesning og såkaldt 'kollektiv' læsning har været et centralt emne i navnlig fransk forskning. Se f.eks. Roger Chartier: *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, Princeton 1987.
 60. Se f.eks. Bjørn Poulsen: "Die ältesten Bauernanschreibebücher: Schleswigsche Anschreibebücher des 16. und 17. Jahrhunderts", *Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*, red. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Bjørn Poulsen (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 21), Neumünster 1992, s. 89-106.
 61. I min kommende afhandling forsøger jeg bl.a. ved hjælp af analyser af samtidige underskrifter at give et mere nuanceret billede af skrivefærdighedens (og skriftlæsningens) udbredelse, både m.h.t. regionale forskelle og kronologisk udvikling. Efter alt at dømme har skrivefærdigheden været mere udbredt i Jylland end på øerne.
 62. Forordning af 23-01 1617, jf. CCD III, s. 491.
 63. Åbent brev 1-10 1638, jf. CCD IV, s. 735.
 64. Synodalmonita, Øster Flakkebjerg provsti, LaSj.